

Sadik MEHMETI

DORËSHKRIMET ORIENTALE NË ARKIVIN E KOSOVËS*

Në Kosovë sot ruhen ende një numër i rëndësishëm i koleksioneve të dorëshkrimeve në gjuhët orientale,¹ shumë të ndryshme për nga përmbajtja, prejardhja dhe vlera shkencore-artistike. Një numër i konsiderueshëm i këtyre librave në dorëshkrim janë mjaft të vjetër. Ata datojnë, me sa dihet deri më sot, që nga gjysma e shekullit XIV, ndërsa më të rinjtë arrijnë gjysmën e parë të shek. XX.² Sipas një hulumtimi ende të pambaruar, sot në Kosovë mendohet të ketë afro 3.000 dorëshkrime orientale. Një numër i konsiderueshëm i tyre vijnë nga bibliotekat private dhe nga bibliotekat publike, që në territorin e Kosovës është provuar të jenë që nga fillimi i shek. XV.³ Ka nga ato që janë shkruar e kopjuar në Kosovë, po ka edhe nga anë të ndryshme të botës islame.

Në shekujt e kaluar, gjatë kohëve të vështira nëpër të cilat kaloi populli i Kosovës, një numër i madh i këtyre dorëshkrimeve të çmueshme u dogjën, u zhdukën apo iu humbën gjurmët. Disa prej atyre dorëshkrimeve, shumica vepra të autorëve a të kopjesve shqiptarë, u dërguan nëpër biblioteka të ndryshme, si në Turqi, Bosnjë, Bratisllavë, Beograd dhe në vende të tjera. Dorëshkrime të autorëve e të kopjesve shqiptarë, si të Suzi Çelebiut, Mustafa Shem'iut, të Jahja bej Dukagjinit dhe shumë e shumë të tjerëve,

* Kumesë e lexuar në Simpoziumin e Dytë Ndërkombëtar: „*Islamic Civilisation in the Balkans*“, i mbajtur në Tiranë më 4 – 7 Dhjetor 2003.

¹ Me *dorëshkrime orientale* kuptojmë të gjitha shkrimet me dorë në gjuhën arabe, turke, persiane dhe në gjuhën shqipe të shkruara me grafi arabe.

² Në Bibliotekën Kombëtare Universitare të Prishtinës ruhet dorëshkrimi deri më tani më i vjetri në Kosovë, i kopjuar në vitin 1347. Sipas informatës së z. Nehat Krasniqi, punonjës shkencor në këtë Bibliotekë, me rastin e hapjes së Ekspozitës së librave të rrallë në Bibliotekën Kombëtare Univeristare të Prishtinës, dt. 11 prill 2003.

³ Hasan Kaleši, *Prizren kao kulturni centar za vreme turskog perioda*, Gjurmime Albanologjike, 1, Prishtinë, 1962, f. 92; Grup autorësh, *Suzi Çelebi*, Prizren, 1998, f. 211-212; Raif Virmiça, *Kosova'da osmanli mimari eserleri*, I, Ankara, 1999, f. 181.

gjejmë në Bibliotekën e Gazi Husrev-beut në Sarajevë,⁴ pastaj në Bibliotekën e Arkivit të Akademisë së Shkencave dhe të Arteve të Serbisë në Beograd,⁵ në Bibliotekën Universitare të Bratisllavës,⁶ në Bibliotekën e Univeristetit të Beogradit gjithashtu gjenden afro 100 dorëshkrime të autorëve dhe të kopjuesve shqiptarë, të cilat kësaj biblioteke ia ka dhuruar Ismet Imami nga Peja⁷ etj.

Shënimet e vëna në disa nga dorëshkrimet orientale që janë ruajtur deri më sot, tregojnë më mirë se ç'pasuri e madhe është ruajtur nëpër bibliotekat e vjetra. Ajo që ka mbetur nga këto dorëshkrime të vlefshme ruhet në disa institucione të Kosovës: në Bibliotekën e Gazi Mehmed Pashës në Prizren ruhen afro 200 dorëshkrime; në Bibliotekën Kombëtare e Universitare të Prishtinës afro 600; në bibliotekën e medresesë "Alauddin" të Prishtinës afro 600 dhe në Arkivin e Kosovës 99 dorëshkrime. Natyrisht, këso dorëshkrimesh të vlefshme ka edhe nëpër xhami dhe biblioteka private, të cilat deri më tani nuk janë regjistruar.

Dorëshkrimet e mbetura, si numër, paraqesin një pjesë fare të vogël të asaj pasurie intelektuale që ka ekzistuar ose që ka qarkulluar gjithandej në vendin tonë, një pjesë vepra origjinale të autorëve shqiptarë. Themi kështu, sepse libri, si lëndë e respektuar në mënyrë të veçantë, në shtëpitë myslimane ka zënë vend të rëndësishëm, sidomos Kur'ani, si libër themelor i fesë islame. Edhe dorëshkrimeve autografe apo atyre të kopjuara nga origjinali u është kushtuar kujdes i veçantë. Kjo shihet nga shënimet, vulat dhe firmat që në faqet e këtyre dorëshkrimeve i kanë vënë pronarët e tyre. Në dorëshkrimin unikat "*Sherh rahati el-kulub*",⁸ që ruhet në Arkivin e Kosovës, të prishtinasit Pir Muhamed efendiut, për shembull, shkruan se ky

⁴ Shih: Grup autorësh, *Katalog arapski, turski i perzijskih rukopisa*, svjeska I - VIII, Sarajevo - London, 1963 - 1999.

⁵ Momčilo Stojaković, *Književna manuscripta turcica u Arhivu SANU*, Priloz za Orijentalnu Filologiju, v. 31, Sarajevo, 1981, f. 77-78; B. Kovačević, *Arhiv Srpske Akademije nauka u Beogradu*, "Arhivist", br. 3-4, Beograd, 1957, f. CXCI-CCXVI.

⁶ *Arabische, turkische und persische handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava*, përgatiti Jozef Blaškovičs, Bratislava, 1961.

⁷ Hasan Kaleši, *Spomenici islamske arhitekture i orijentalni rukopisi*, Kosova nekad i danas, Beograd, 1973, f. 478.

⁸ Është komentim i gramatikës arabe „*Merah el-Ervah*“ të autorit Ahmed bin 'Ali bin Mes'ud (jetoj në shek. VIII/XIV). Ndërsa komentimin më 967/1559 e ka bërë Pir Muhammed bin mevlana Mustafa ibn mevlana Halil ibn mevlana el-haxhi 'Aliu nga Prishtina dhe komentimin e tij e ka titulluar "*Sherh Rahati el-kulub*" - („*Komentim (i veprës) Qetësia e zemrës*“). Kopjimi i këtij dorëshkrimi është bërë ditën e xhuma më 28 shaban të vitit 969/1561, në vendin e quajtur Sulltan Jajllagi, afër Kalasë së Mardinit të Dijarbekrit në Turqi, nga dijetari dhe kaligrafisti i vërtetë Ahmed Muhammedi, po ashtu nga Prishtina.

dorëshkrim ishte marrë më vete gjatë shpërnguljes së popullatës shqiptare të Prishtinës më 1680 për në Serez (Greqi) dhe atje kishte mbetur për afro një shekull, derisa disa tregtarë të vëmendshëm prishtinas e kishin blerë dhe ia kishin kthyer bibliotekës së medresesë së Prishtinës.

Jo shumë moti nuk kishte shtëpi të shqiptarëve myslimanë që të mos kishte më shumë se një kësi "*qitapi*" apo libra e dorëshkrime islame, të vendosura dhe të ruajtura me kujdes në raftet e odave shqiptare, përveç atyre që gjendeshin nëpër xhami, medrese etj. Edhe sot aty-këtu, ndër shtëpitë shqiptare myslimane, falë kujdesit të individëve me kulturë dhe vetëdije historike mbi vlerat fetare islame dhe tradicionale, mund të gjenden dorëshkrime islame, ndonëse ish-sistemi komunist dhe lufta e fundit në Kosovë kanë varfëruar dukshëm këtë pasuri kulturore të popullit tonë. Dorëshkrimet e mbetura që ruhen, qoftë nëpër institucionet tona, qoftë nëpër bibliotekat private, thënë ndryshe, paraqesin "*mohikanin e fundit*" të kësaj "*dinastie*" - të dorëshkrimeve islame-orientale.

Ndonëse, me dorëshkrimet orientale në Kosovë janë marrë orientalistët e njohur dr. Hasan Kaleshi,⁹ dr. Mehmed Mujezinović,¹⁰ dr. Feti Mehdiu,¹¹ dhe ndonjë tjetër, të cilët do të botonin ndonjë dorëshkrim,¹² megjithatë, për t'i nxjerrë këto dorëshkrime nga harrësia, nga specialistët e kësaj fushe ende nuk ka ndonjë evidencim të plotë, p.sh. një katalog të këtyre dorëshkrimeve. Kjo, kujtojmë, është pasojë e mosnjohjes së vlerave të këtij thesari të çmuar.

Duke u nisur nga ky fakt dhe duke dashur të qartësojmë vlerën e lartë kulturo-historike që kanë këto dorëshkrime, në vazhdim po paraqesim të dhëna për dorëshkrimet arabe, turke dhe persiane, që ruhen në Arkivin e Kosovës të Prishtinës.

Edhe pse në Arkivin e Kosovës nuk kanë munguar specialistë orientalistë, këto dorëshkrime edhe më tej kanë mbetur memecë dhe nuk janë bërë pjesë e literaturës ndërkombëtare të cilës i përkasin. Madje nuk janë as të regjistruara. Prandaj, evidencimi dhe studimi i këtyre

⁹ H: in Kaleši, *Prizren kao kulturni centar za vreme turskog perioda*, Gjurmime Albanologjike, 1, Prishtinë, 1962, f. 91 - 118; I njëjti: *Spomenici islamske arhitekture i orijentalni rukopisi*, Kosova nekad i danas, Beograd, 1973, f. 467- 478.

¹⁰ Mehmed Mujezinović, *Kolekcija Orijentalnih rukopisa biblioteke Mehmed-Pašine džamije u Prizrenu*, Starine Kosova, br. II-III, Priština, 1963, f. 198 - 205.

¹¹ Dr. Feti Mehdiu, *Islam kod albanaca u svjetlu rukopsinih djela*, Zbornik radova VII Međunarodnog islamskog simpozija, Zagreb, 1997, f. 73 - 86; I njëjti, *Dorëshkrimet orientale pasuri e rrallë*, "Bota e Re", 25 maj Prishtinë, 1988.

¹² Sadik Mehmeti, *Disa dorëshkrime islame në Arkivin e Kosovës*, "Dituria Islame", nr. 150, Prishtinë, 2003, f. 94 - 97. Nehat Krasniqi, *Vasijetnameja e mulla Dervish Pejës*, "Studime Orientale", nr. 2, Prishtinë, 2002, fq. 13 - 52.; i njëjti, *Kronika (menakib) e Tair efendiut burim i rëndësishëm për historinë e kulturës në Prizren gjatë periudhës turko-osmane*, "Edukata Islame", nr. 57, Prishtinë, 1995, f. 59 - 72.

dorëshkrimeve nuk qe një punë e lehtë. Kjo edhe për faktin se në gjuhën shqipe nuk kemi ndonjë katalog, bibliografi a studim të mirëfilltë të dorëshkrimeve orientale.

Ndërkaq, të merresh me dorëshkrime, çfarëdo qofshin ato, do të thotë, sikurse u është e njohur të gjithë atyre që merren me dorëshkrime, të dish të lexosh shkrimet e njerëzve të ndryshëm me tërë llojllojshmëritë dhe karakteristikat e tyre, aq më parë të atyre në gjuhët orientale. Kjo bëhet edhe më e vështirë kur dihet se dorëshkrimet paraqesin para së gjithash emocionet e shkruesit në raport me librin që ai ka shkruar/kopjuar; nëpërmjet dorëshkrimit paraqiten edhe karakteri dhe ndjesitë e shkruesit/kopjuesit. Kjo mbase i bën dorëshkrimet edhe më të veçanta dhe më me vlerë, por për studiuesit paraqet një problem më shumë.

Në Arkivin e Kosovës, sikurse u tha, përveç një numri relativisht të madh të dokumenteve të rëndësishme në gjuhët orientale, ruhet edhe fondi i dorëshkrimeve osmane në formën e veprave të plota të pabotuara, me gjuhë bazë arabishten, turqishten, persishten dhe gjuhën shqipe, me grafi arabe. Këto dorëshkrime që ruan Arkivi i Kosovës përbëjnë një fond antikuar dhe për hir të respektimit të vlerës që paraqesin, do të ishte më e drejtë, siç do të thoshte dr. Shaban Sinani, të quheshin "*libra/vepra të mbetura në dorëshkrim*",¹³ sepse, përveç tjerash, tri prej tyre janë dorëshkrime unikate dhe pasurojnë listën botërore të dorëshkrimeve orientale, madje njëri është autograf.

Kronologjia e dorëshkrimeve orientale në Arkivin e Kosovës fillon me fjalorin në dorëshkrimin arabisht-persisht "*Tuhfe es-Sibjan*",¹⁴ i kopjuar më 841/1437-8, kurse më i riu është dorëshkrimi unikat-autograf në gjuhën arabe i myftiut të Prizrenit, Rustem ef. Shporta, me titull "*Risale fi bejani Esmail-lahi te'ala ve esmai nebijjina alejhis-selam ve esmai xhemi'l-lenbijjii-lmedhkureti fi-l-Kur'ani-l'adhim*",¹⁵ shkruar më 1925. Shtrirja kronologjike e këtyre dorëshkrimeve përfshin pesë shekuj - XV-XX. Numri

¹³ Shaban Sinani, *Dorëshkrimet orientale dhe tradita kulturore e Shqipërisë*, "Perla", nr. 1-4, Tiranë, 2001, fq. 30.

¹⁴ Përktheu në gjuhën turke Shejh Jusuf Da'i (biografia e të cilit nuk është e njohur). Kopjimin e ka bërë një anonim, ndoshta njëfarë Taxhedini, ditën e xhuma në mesin e muajit muharrem të vitit 841/1437-8. Ka format 14x10 cm. Teksti 10x7 cm. Përmbledh 120 faqe.

¹⁵ Dorëshkrimi është autograf dhe unikat. Është në gjuhën arabe, i shkruar me shkrimin arab nes'h shumë të bukur dhe fort korrekt. Ka format 42x17 cm. Teksti 40x15 cm. Ka gjithsej 12 faqe. Vepra është shkruar gjatë kohës sa autori ishte në burg në muajin shaban të vitit 1344/1925.

Më gjerësisht për këtë shih: Resul Rexhepi – Sadik Mehmeti, „*Risaleja*” e *haxhi Rustem ef. Shportës – një vepër e rëndësishme për shkencat kuranore*, „Edukata Islame”, nr. 70, Prishtinë, 2003, f. 73 – 92.

i tyre ndër shekuj është: në shekullin XVII 21, në shek. XVIII 19, në shek. XIX 13 etj.

Numri i përgjithshëm i dorëshkrimeve orientale që ruhen në Arkivin e Kosovës arrin në 69 kodekse ose në 99 vepra dorëshkrim. Dyzet dorëshkrime janë të përmbledhura në 10 "*mexhmu'a*",¹⁶ të cilat në koleksionet e dorëshkrimeve i takojnë atij lloji të dorëshkrimit që është më së vështiri ta përpunosh, sepse përmbajtja e "*mexhmu'a*"-së është e llojllojshme, autorët të shumtë, të njohur e të panjohur, koha e hartimit të tyre po ashtu e ndryshme etj.¹⁷

Nga këto dorëshkrime, 74 janë arabisht, 19 turqisht, 2 persisht, 1 persisht-turqisht, 1 arabisht-turqisht, 1 arabisht-persisht dhe 1 në gjuhën shqipe me grafi arabe. Tri prej këtyre, siç u tha, janë unikate dhe datojnë: një nga vitit 1561 ("*Sherh Rahati el-kulub*"), një nga viti 1885 ("*Ixhazetameja*")¹⁸ dhe një nga viti 1925 ("*Risale fi bejani Esmail-lahi*

¹⁶ Fjala arabe "*Mexhmu'a*", d.m.th. "përmbledhje", "koleksion". Është nxjerrë nga fjala arabe "*xhem'a*", „të grumbullosh“, „të tubosh“ etj.. „*Mexhmu'atë*“. në Arkivin e Kosovës, janë hartuar kryesisht në trevat tona. Ato i kanë hartuar, grumbulluar dhe shkruar vendorët, për vete, nga interesat individualë dhe kureshtja. Ata në "*mexhmu'a*" kanë futur atë që e kanë gjetur në dorëshkrimet më të afërta, çfarë kanë dëgjuar, mbajtur në mend ose lexuar, që sipas shijes dhe vlerësimit të tyre kanë qenë interesante dhe me vlerë për t'u regjistruar, atë që me përsëritje kanë dashur ta mbajnë në mend dhe për to të mbetet ndonjë gjurmë e përhershme, që nëpërmjet përmbajtjes së "*mexhmu'asë*" të ndikojnë në edukimin e të rinjve etj. Diku vetë hartuesi i "*mexhmu'asë*", në qoftë se e ka ndër veten të aftë, ka futur ndonjë varg të vetin, ndonjë vjershë, shqyrtim a përshkrim për ndonjë ngjarje interesante etj.. Nga përmbajtja e "*mexhmu'asë*" mund të shihet synimi ideor i hartuesit, preokupimet e tij, niveli arsimor dhe kulturor. Thënë shkurt, "*mexhmu'a*" nëpërmjet përmbajtjes së vet na paraqitet si dritare nëpërmjet së cilës mund të përbirohemi në kohën kur është hartuar ajo dhe në shpirtin e hartuesit të saj.

"*Mexhmuanë*", hartuesi rëndom ia ka lënë trashëgim dikujt nga të afërmit e tij, e ky ka vazhduar të shkruajë dhe të fusë lëndë të reja në të. Nuk është për t'u çuditur që në "*mexhmu'a*" mund të gjenden materiale të llojllojshme, çfarë në vende të tjera nuk mund të gjenden. Kështu, secila "*mexhmu'a*" është antologji më vete dhe unikate.

Prandaj "*mexhmu'a*"-të, dhe kjo secila në veçanti, paraqesin burime të vlefshme për historinë e kulturës së vendeve tona. Ato rëndom janë bartur në xhep, prandaj pjesa më e madhe e tyre kanë formatin e xhepit, dhe, që të ruhen nga dëmtimi, lidheshin me një lidhje lëkure të butë dhe quheshin "*xhonk*". Më gjerësisht: Salih Trako, *Medžnua pjesnika Šakira*, "Anali" Gazi Husrev-begove Biblioteke, knjiga, II - III, Sarajevo, 1974, f. 109.

¹⁷ Mr. Lejla Gazić i Salih Trako, *Medžnua sarajevskog pjesnika Mehmeda Mejlije Guranije*, "Anali" GHBB, knjiga XV - XVI, Sarajevo, 1990, f. 105.

¹⁸ Është diplomë në gjuhën arabe me shkrimin thuluth shumë të bukur. Formatit 21.5x13 cm. Teksti 12x6.5 cm. Përmbledh 18 faqe tekst. Është diploma e haxhi Mustafa bin

te'ala ve esmai nebijjina alejhîs-selam ve esmai xhemi'l-lenbijjai-l-medhkureti fi-l-Kur'ani-l-adhim"). Unikate supozohet të jenë edhe poczitë e Dervish Salihut (në gjuhën shqipe dhe turke) të vitit 1909.¹⁹ Këto dorëshkrime kanë peshë të posaçme dhe i vlerësojmë si shumë të rëndësishme.

Midis dorëshkrimeve orientale që gjenden në Arkivin e Kosovës mbizotërojnë tema fetare, juridike dhe filozofike. Nuk mungojnë as shkrimet letrare dhe sidomos gjuhësore, e madje as të shkencave natyrore. Nga këto një është dorëshkrim-kopjim i Kur'anit fisnik, 5 nga fusha e tefsirit, 4 nga fusha e hadithit, 19 nga jursiprudenca islame (fikh), 21 nga etika (ahlak), 2 nga dogmatika islame (akaid), 22 nga gjuha (gramatikë, sintaksë), 1 nga retorika, 8 nga poezia, 3 nga misticizmi (tesavvufi), 3 nga filozofia, 3 kanun-ame, 1 nga historia, 1 biografi, 1 diplomë, 3 fjalorë dhe 1 enciklopedi.

Numrin më të madh të këtyre e përbëjnë dorëshkrimet në fushën e gjuhësisë, etikës dhe jurisprudencës islame, po ka edhe në fusha të tjera.

Në literaturën e jurisprudencës islame vend kryesor zënë, që është e kuptueshme, veprat që kanë të bëjnë me rregullat e namazit dhe obligimet e tjera fetare.

Shumica e këtyre dorëshkrimeve janë mësuar si libra didaktikë nëpër medresetë e kohës. Autorë të këtyre dorëshkrimeve janë ylematë më eminentë të botës islame, si Ibrahim Halebiu, Imam Bejdaviu, Pir Alij el-Birgeviu, Omer Taftazani, Abdurrahman el-Xhurxhani, Ibn Xherin Taberiu, Ibn Hishami, Mustafa Halil Tashkopruzade, Ibn Kemal Pasha, Hamza el-Fenari, Imam Kuduriu, Mustafa Shem'iu, Hafizi e të tjerë.

Kopjimin e tyre e kanë bërë ylema dhe personalitete të ndryshme në vende të ndryshme, duke filluar nga kopjuesit shqiptarë në viset shqiptare e deri në vendet më të largëta të botës islame.

Të gjitha dorëshkrimet orientale në Arkivin e Kosovës janë të shkruara vetëm në letër. Llojet e letrës janë nga më të ndryshmet, nga ajo më e thjeshta, e vrazhdë dhe më pak rezistuese, e deri tek ajo më cilësorja - e lëmuet, shkëlqyese dhe rezistuese ndaj kohës. Shumica e dorëshkrimeve kanë ruajtur pothuaj të pandryshuar pamjen dhe ngjyrën e letrës mbi të cilën janë shkruar, si dhe qartësinë dhe lexueshmërinë e shkrimit. Për nga ngjyra, më shpesh takohet ajo që anon në të verdhë dhe tjetra në të bardhë. Në një

Abdylfetahut, i njohur si Berlaizade (Berlajolli), të cilit ia kishte lëshuar mësuesi i tij haxhi Ahmed efendi bin Zahidi nga Vushtrria, më 22 shevval të vitit 1303/1885.

¹⁹ Është përmbledhje e ilahive të shkruara në gjuhën turke dhe në gjuhën shqipe me alfabet arab. Autori i këtyre ilahive është Dervish Fejzë Salihu nga Lubizhda e Hasit, i cili ka jetuar në vitet 20-90 të shekullit XIX. Ka lënë shumë poezi. Kjo përmbledhje e dorëshkrimeve ka qenë, sikurse shkruan, pronë e Rexhep Ahmed bin mulla Xhemailit apo Rexhep Spahiut, që është edhe kopjues i këtyre ilahive, të cilat i kopjoi më 13 qershor 1327/1909 në Tërstenik të Vushtrrisë.

letër karakteristike, në një si papirus, që vlen të veçohet, është kopjuar vepra "*Muhtesar el-Vikaje*".²⁰

Për sa i takon bojës, në shumicën e dorëshkrimeve është përdorur boja e zezë (*myreqep*), e cila i përgjigjet cilësisë së tushit të sotëm. Kjo lloj boje ka ruajtur shkëlqimin e saj gjatë shumë shekujve. Për zbukurimin e shkrimit, për titujt dhe nëntitujt në dorëshkrime, për kryeradhët, për të theksuar ajetet, hadithet, vendet e rëndësishme në tekst, apo për të kornizuar tekstin, është përdorur edhe boja e kuqe. Ndërkaq unvanet (ilustrimet) në hyrje të tekstit janë shkruar me bojëra të ndryshme, sipas ngjyrës së kuqe, ngjyrë rozë, ngjyrë e bardhë, ngjyrë e kaltër etj. Një ngjyrë tjetër mjaft shkëlqyese e praktike, që është përdorur në dorëshkrimet orientale, është pa dyshim ngjyra e arit, që dorëshkrimeve u jep një bukuri të rrallë.

Për sa i përket formës së jashtme, këto dorëshkrime janë të formatit të ndryshëm. Më i madhi është ai i formatit 32 x 20 cm..

Për sa i takon llojit të shkrimit, shumica e dorëshkrimeve që ruhen në Arkivin e Kosovës janë të shkruara me shkrimin arab "*nes'h*", që dallohet për linja të qeta dhe të rumbullakëta, me një përshkrim të përpiktë të germave, i kursyer nga teprimet, fryrjet e panevojshme dhe ljalët e tepërta. Shkronjat rreshtohen me vijë horizontale në të njëjtën largësi.²¹ Për arsye të strukturës shumë korrekte, të thjeshtë dhe të gjatë, shkrimi "*nes'h*" është zgjedhur edhe si shkrim shtypi, prandaj shumica e dorëshkrimeve janë të shkruara me këtë lloj shkrimi. Disa nga dorëshkrimet që ruhen në Arkivin e Kosovës janë të shkruara edhe me shkrimin arab "*ta'lik*", sidomos veprat komentuese, të shkruara në margjina etj. Ka nga dorëshkrimet që janë shkruar me shkrimin arab "*nes'h*" me elemente të "*ta'lik*"ut dhe anasjelltas. Vetëm një dorëshkrim ("*Ixhazetameja*") është shkruar me shkrimin arab "*thuluth*", i cili përgjithësisht takohet rrallë në dorëshkrimet orientale.

Shumica e dorëshkrimeve orientale që ruhen në Arkivin e Kosovës dallohen për kaligrafinë e tyre të jashtëzakonshme; një pjesë e tyre janë të ilustruara, vetëm dorëshkrimi i veprës "*Ma'rifetame-i Hakki*"²² ka dhjetëra

²⁰ Është në gjuhën arabe me shkrimin ta'ik të trashë shumë të bukur dhe korrekt. Veprën bazë „*Vikaje er-Rivaje fi mesaili el-hidaje*“ e ka shkruar Burhan esh-Sheria Mahmud b. Sadri esh-Sheria el-Evvel Ahmed b. Ubejdullah el-Mahbub el-Hanefi (Plaku), vdiq më 673/1274. Komentimin e bëri nipi i tij Sadr esh-Sheria eth-Thani (el-Asgar) i Riu, vdiq më 747/1346 dhe e quajti „*Muhtesar el-Vikaje*“. Kopjuesi dhe viti i kopjimit mungojnë.

²¹ Dr. Kujtim Nuro, *Dokumente osmane në arkivat shqiptare*, Tiranë, 2000, f. 30.

²² Është enciklopedi islame që bën fjalë për tesavufin, etikën dhe për shkencat e tjera islame. E ka shkruar më 1170/1756 Shejh Ibrahim Hakki b. Dervish Osman el-Erzerumi es-sufi el-Hanefi, vdiq më 1195/1780. Është në gjuhën turke i shkruar me shkrimin nes'h mjaft të bukur, me elegancë dhe përsosmëri. Formatit 31x18.5 cm;

ilustrime jashtëzakonisht të bukura; disa të tjera janë të lidhura dhe të zbukuruara në mënyrë artistike dhe me ornamente të mrekullueshme.

Kaligrafia e bukur, unvanet, arabeskat origjinale me koloritin e gërshetimeve të florës, ornamentet me motive të ndryshme në kapakët e dorëshkrimeve etj. paraqesin shembuj të shkëlqyeshëm të kaligrafisë dhe të artit islam në përgjithësi. Disa prej këtyre dorëshkrimeve, për nga vlera artistike që kanë, na thotë mendja, bëjnë pjesë ndër krijimet më të bukura të kaligrafisë islame në botë.

Në shumicën e dorëshkrimeve orientale në Arkivin e Kosovës pranë tekstit të veprës bazë gjenden edhe shënime të ndryshme, të cilat kanë rëndësi të veçantë, sepse ofrojnë një varg informacionesh interesante, që nuk është e domosdoshme të jenë ekskluzivisht të lidhura me tekstin e veprës dhe me autorin e saj. Ato nuk janë përherë të lidhura me kohën dhe hapësirën e prejardhjes së tekstit të veprës së kopjuar. Ato shënime, përveç kopjesit të veprës, i kanë vënë të shumtën edhe pronarët e veprës në dorëshkrim, e madje edhe lexuesit dhe shfrytëzuesit e saj.

Disa pronarë kanë vënë firmat dhe vulat e tyre, e nganjëherë edhe ndonjë shënim tjetër me përmbajtje që nuk ka qenë gjithnjë e domosdoshme të ketë pasur lidhje me autorin a veprën, por që është interesante për studimin e së kaluarës së vendit nga i cili vinte autori i shënimit. Kështu, shpeshherë gjejmë të dhëna se akëcili dorëshkrim është lënë vakëf për këtë apo për atë xhami, për këtë apo për atë medrese, pastaj kush ka qenë pronari i atij dorëshkrimi, madje duke shënuar edhe vitin se kur ka kaluar apo ka qenë në pronësi të tij dorëshkrimi. Në këtë mënyrë njihemi me emrat e pronarëve të bibliotekave të asaj kohe dhe fitojmë një pamje të mirë për numrin e bibliotekave. Me anë të atyre shënimeve mund të vërtetohet edhe se ç'rugë ka kaluar dorëshkrimi që nga paraqitja e tij e deri në ditët tona, pastaj në ç'mënyrë është bërë pronësi e tij, me dhurim (të shumtën e rasteve), me blerje apo me anë të trashëgimisë.

Nga vakëflënësit, në dorëshkrimet që ruhen në Arkivin e Kosovës, më së shpeshti takohen emrat dhe vulat e pinjollëve dhe dinjitarëve të familjes Gjinolli:²³ Maliq pasha, Jashar pasha, Bahtijar pasha, pastaj biblioteka e myftiut të Prishtinës, Hysejn efendi haxhi Sadikut, biblioteka e familjes Junusi, po nga Prishtina etj.

Nga sa u tha më lart mund të përfundojmë se dorëshkrimet orientale në përgjithësi dhe ato që ruhen në Arkivin e Kosovës në veçanti, me tërë

Teksti 24x12 cm. Përmbledh 954+40 faqe. Nuk dimë kush është kopjuesi e as vitin e kopjimit.

²³ Për familjen Gjinolli dhe pinjollët e saj - Maliq pashën dhe Jashar pashën, me gjerësisht: Hasan Kaleshi - Ismail Eren, *Prizrenac Mahmud pasha Rrotul, njerove zadužbine i vakufnima*, Starine Kosova, VI-VII, Prishtina, 1972-1973, f. 25-30.

kompleksivitetin e tyre, për historianë, orientalistë, ekspertë të paleografisë arabe, të kaligrafisë dhe të artit aplikativ, kujtojmë, paraqesin dokumentacion të klasit të parë për hulumtim.

Sadik MEHMETI

THE ORIENTAL MANUSCRIPTS IN ARCHIVES OF KOSOVA

Summary

Archives of Kosova, beside a rather large number of important documents in oriental languages, protects also the fund of Ottoman manuscripts as works that are not published, in the Arab, Turkish and Persian as basic language.

Chronology of oriental manuscripts into archives of Kosova begins with the Arabic-Persian dictionary in manuscript "Tuhfe es-Sibjan", dublicating with 841/1437, while the youngest unique manuscript into Arabic language is of mufti of Prizren, Rustem ef. Shporta, with the title "Risale fi beyani Esmailahi te'ala ve esmai nebiyyina alyhis selam ve esmai xhemiiil-enbijai-medhkureti fi'l-Kurani-adhim". The large number of these manuscripts belongs to XVII th century (21), XVIIIth century (19).

The general number of oriental manuscripts, which are retained in the Archives of Kosova, amount to 69 codexes or 99 works in manuscript. Forty of manuscripts are collected in 10 "mxhmu'a". From these manuscripts 74 are in Arabic, 19 Turkish, 2 Persian, 1 Persian - Turkish, 1 Arabic-Turkish, 1 Arabic-Persian and 1 in Albanian with Arabic characters.

Among the oriental manuscripts, the religious, juridical and philosophical subjects prevail. In addition, there are literary, linguistic and scientific writings.

MATERIALE

